

Олександр Кухарук

ЗАДУНАЙСЬКІ КОЗАКИ В ПЛАНАХ РОСІЙСЬКОГО КОМАНДУВАННЯ В РОСІЙСЬКО-ТУРЕЦЬКУ ВІЙНУ 1828-1829 рр.

Стаття присвячена розгляду факторів, що впливали на розробку та виконання планів російського командування у російсько-турецькій війні 1828-1829 рр. Значна увага приділяється місцю та ролі задунайських запорожців в цих планах.

Перші десятиліття XIX ст. стали переломними для зміни співвідношення сил між Російською та Османською імперіями. До початку XIX ст. бойові дії між ними відбувались, здебільшого, в периферійній зоні обох держав. Вже російсько-турецька війна 1806-1812 рр., яка співпала в часі з внутрішньополітичною кризою Туреччини, могла перетворитись в катастрофу для держави Османів.

Наступні два десятиріччя стали непростими для Російської імперії та критичними для Оттоманської Порти. Грецьке повстання 1821 р. поклало початок новому етапу боротьби балканських народів за національне визволення. Невирішене грецьке питання поставило османську державу у вкрай не вигідне становище, оскільки вона опинилась в міжнародній ізоляції, перед коаліцією європейських держав – Великобританії, Росії, Франції. Для Російської держави склались зручні умови для посилення своїх позицій на Балканах та в зоні чорноморських проток³⁷⁶.

Нове загострення грецького питання в 1827 р. призвело до знищення турецько-єгипетського флоту в Наваринській бухті 8 (20) жовтня 1827 р. Відбулось різке ослаблення збройних сил Туреччини, в умовах загострення внутрішньополітичної кризи викликаній проведенням модернізаційної політики султаном Мехмедом II (Мухамедом II). В цій ситуації Російська імперія могла вибирати для себе будь-який зручний привід, за умов надзвичайно сприятливої міжнародної обстановки, для ескалації конфлікту³⁷⁷.

В той самий час правлячі кола Туреччини, конфліктуючи між собою стосовно напрямів реалізації політики реформ, створювали безліч приводів для втручання Росії. Регулярно порушувались умови Бухарестського миру та Аккерманської конвенції 1826 р. Імператор Микола I та начальник Головного штабу І.І. Дібіч чудово розуміли вигоди швидкого та рішучого наступу на Балкани. Тим більше, що докладне планування стрімкої кампанії було зроблено під керівництвом І.І. Дібіча ще 1821 р. Проте реалізації планів бойових дій перешкод-

³⁷⁶ Див.: Кизилветер А.А. Славянство в начале XIX в. и Россия в царствование Николая I // Книга для чтения по истории Нового времени. – М., 1914. – Т. 4. – Ч. 2. – С. 21-60; Тэйлор А. Дж. Борьба за господство в Европе. – М., 1958. – 643 с.

³⁷⁷ Мольтке Г.К. Русско-турецкая кампания в Европейской Турции 1828-1829 гг. – С.Пб., 1876. – Т. 1. – С. 14-19, С. 43-46.

жала неготовність до війни російської армії. Так, концентрована для війни на Балканах Друга армія генерал-фельдмаршала Вітгенштейна за списком мала чисельність в 120 тис., а реально налічувала 65 тис. Цього явно було недостатньо, навіть враховуючи слабкість турецьких військ, реформи яких почалися з 1826 р.³⁷⁸.

Проводячи підготовку до бойових дій Російська держава проводить активну діяльність щодо посилення свого впливу на християнське населення Балкан, позиціонуючи себе захисницею православ'я. Проте ці впливи обмежувались негативним ставленням константинопольського патріархату, особливо після страти 26 архієреїв-греків, до дій, які могли викликати репресії турецького уряду³⁷⁹.

В районі дельти Дунаю, та загалом в Бабадагській області, значну частину населення складали утікачі ще від московських царів, які являли наочний приклад “захисту” ними православ'я – громади некрасовців і задунайські запорожці, інша людність в їхньому середовищі, де часом під страхом смертної кари, заборонялась будь-яка агітація на користь переходу під російську юрисдикцію. Разом з тим в очікуванні війни обидві держави і Росія, і Туреччина, вже традиційно, намагались привернути до себе козаків³⁸⁰.

У той самий час саме Задунайська (Дунавецька) Січ стала об'єктом активних таємних дій з боку владних російських структур. Найбільш відомими стали контакти через градоначальника фортеці Ізмаїл генерала С.Тучкова. Одночасно поліпшується ставлення царської адміністрації до козаків, що повернулись в Бессарабію. Саме враховуючи фактор підготовки війни з Туреччиною 1827 р. російський уряд дозволяє перебіжчикам із-за Дунаю поселятись в Бессарабії разом з усть-дунайцями. При цьому їм обіцялось звільнення від податків на 10 років, наділення землею, соціально-економічні пільги³⁸¹. В разі успіху діяльності С.Тучкова та агітації усть-дунайців, турецька сторона не лише втрачала суттєвий військовий контингент, але й зникала незручна для російської бюрократії Січ, як центр антиросійських настроїв та тяжіння утікачів від “ласки” царя. Крім цього, існуюча Січ являла собою фактор, що ставив під сумнів легітимність включення її колишніх земель до складу Росії. Планам російської сторони сприяло кілька обставин. В першу чергу це значні суспільно-економічні зміни в державі Османів, які викликали відчуття невпевненості в майбутньому серед частини задунайців; також очікування неминучої війни та зневіра в здатності Туреччини вести війну на кілька фронтів; зміни соціальної структури в середині Січі, в тому числі зменшення кількості

³⁷⁸ Мольтке Г.К. Русско-турецкая кампания в Европейской Турции 1828-1829 гг. – С. 34-49.

³⁷⁹ Волков М. “Что довело Россию до настоящей войны?” // Зайончковский А.М.: Восточная война 1853-1856. – Т. 1. – С.Пб., 2002.– С. 726-727 [Прил. 30].

³⁸⁰ Див.: Бачинська О.А. Козацтво в системі Російської та Турецької імперій // Історія українського козацтва. Нариси у двох томах. – К., 2007. – Т. 2. – С. 303-325.

³⁸¹ Там само. – С. 336.

“природних” січовиків і т. ін. В таких умовах знайшлась і відповідна особа – хитрий пройдисвіт та авантюрист – Йосип Гладкий. Він швидше за все з самого початку переселення за Дунай слугував російській стороні, і за її сприяння надзвичайно швидко висунувся в кошові отамани, став відповідно двобунчуковим пашею, користувався довірою турецького уряду³⁸².

Об’єктивно найвигідніше для Російської імперії було розпочати військові дії в жовтні-листопаді 1827 р. На перешкоді став природний фактор та відоме російське "авось". Будовані у великому секреті в Херсоні та Одесі понтони та плашкоути для стратегічного наплавного мосту через Дунай, внаслідок раннього льодоходу на річці не вдалось доставити в гирло Пруту в кінці листопада. Таким чином, не було сенсу починати війну в грудні через затримку будівництва мосту³⁸³. Проте загострення відносин вже досягло такого рівня, що 14 грудня 1827 р., перебуваючи в ізоляції, Османська держава сама оголосила війну могутньому сусіду. Султан та частина посадовців вважали за краще діяти прозоро, ніж жити під постійним тиском. Ймовірно в Стамбулі стали, принаймні частково, відомі плани російського командування. Натомість імператорський уряд вимушено продовжував зволікати, а сприятливий час плинув. Такий відомий фахівець, як Г.К. Мольтке, не маючи інформації про неготовність матеріалів для побудови мосту, дивувався таким зволіканням, навіть зважаючи на відносну невідповідність армії³⁸⁴.

Звичайно, в такій ситуації Микола I та урядові кола Росії вимушено підкреслювали свою терпимість та використовували час для підготовки військ. Так, 4-й резервний кавалерійський корпус рухався з Центрально-чорноземного району, підтягувались в Новоросійський край підрозділи 3-го піхотного корпусу, 10-та піхотна дивізія, інші частини. Але знов свою роль у зриві планів кампанії відіграла природа. Відповідно до плану дій кампанія проти Туреччини мала складатись з трьох етапів: 1-й – переправа через Дунай; 2-й – прорив чотирикутника турецьких фортець Браїлів-Варна-Шумла-Сілістрія та розгром польових турецьких військ; 3-й етап – перехід через Балкани і марш на Адріанополь-Стамбул. Реалізація даної стратегії вимагала швидких дій. Але вже холод перешкодив концентрації військ. Їх розгортання вимушено притримали. Крім цього, надзвичайно сувора зима знову стала сюрпризом. Понтони для наплавного мосту через Дунай не могли бути відбуксовані в гирло Пруту вже через замерзання прибережної смуги моря³⁸⁵.

³⁸² Маленко Л.М. Азовське козацьке військо. 1828-1865 рр. – Запоріжжя, 2000. – С. 29-32; Бантъш-Каменский Д.М. Биографии российских Генералиссимусов и Генерал-фельдмаршалов. – С.Пб, 1841. – Ч. 4. – С. 67.

³⁸³ Журнал военных действий Черноморского флота в Турецкую кампанию 1828 г. – Николаев, 1832. – С. 2-59.

³⁸⁴ Мольтке Г.К. Русско-турецкая кампания в Европейской Турции 1828-1829 г. – С. 44-48.

³⁸⁵ Там само. – С. 61-68; Епанчин Н. Очерк похода в Европейской Турции. Ч. 2. – С. 7-26; Журнал военных действий Черноморского флота в Турецкую кампанию 1828 г. – С. 2-3, 5-12.

Починати бойові дії безнадійної операційної лінії – авантюра, на яку досвідчені військові професіонали – Микола І, П.Х. Вітгенштейн, І.І. Дібіч, П.Д. Кисельов піти не могли. Залишалось чекати поки погода дозволить доставити понтони з Херсона та Одеси. В цій ситуації виявилась ще одна проблема – неготовність до виконання поставлених завдань Дунайської флотилії. Вона входила в структуру Чорноморського флоту, але під час бойових дій мала повністю підпорядковуватися Діючій армії. Як наслідок, незважаючи на своє стратегічне значення, флотилія знаходилась в становищі падчерки. Флот для комплектації флотилії виділив лише один 44 флотський екіпаж, розраховуючи, що армія направить для обслуги канонерських човнів та йолів, принаймні два полки солдат. У свою чергу армійське командування погоджувалось надати лише два батальйони Одеського піхотного полку. В умовах наявності на Дунаї турецьких кораблів та суден в кількості близько 100, і кількох десятків чайок і човнів козаків, дане питання вирішувалось на найвищому рівні. Внаслідок досягнутого компромісу, в кінці листопада приймається рішення про направлення в Ізмаїл 359 моряків 42-го флотського екіпажу, армія мала виділити додатково ще один батальйон. Але 42-й екіпаж зміг вирушити лише 4 грудня пішим порядком³⁸⁶.

Отримавши час для детального планування кампанії в нових умовах, штаб Другої армії та особисто П.Д. Кисельов поставив перед командиром флотилії капітаном Завадовським чотирнадцять запитань-умов. Від позитивного їх вирішення флотилією залежало успішне форсування Дунаю, та використання його як транспортної артерії для забезпечення військ. Відповіді досвідченого моряка не радували (капітан Завадовський в чині поручика Корпуса штурманів брав участь ще в експедиції в Антарктиду на шлюпах “Восток” і “Мирний”). Для виконання всіх поставлених завдань число канонерських човнів та йолів флотилії потрібно було збільшити принаймні вдвічі. Навіть за такого посилення, флотилія могла не справитись з усіма завданнями³⁸⁷. За 1828 р. мали стати до ладу лише 5 канонерських човнів, озброєних трьома 24-х фунтовими гарматами кожен і 10 йолів з однією 18-фунтовою³⁸⁸.

Враховуючи відносну слабкість флотилій та значну кількість турецьких кораблів на Дунаї для російського командування стала надзвичайно актуальною проблема переманювання на свій бік задунайських козаків. Адже чудово знаючи плавні, маючи рухливі та мобільні чайки, козацька флотилія, при активних діях, унеможливила використання Дунаю для російських перевезень, загрожую-

³⁸⁶ РДВА. – Ф. ВУА. – Спр. 2591: Інструкція адміралу Бергу; Журнал дійствий Черноморского флота в Турецкую кампанию 1828 г. – С. 16-21; Епанчин Н. Очерк похода в Европейской Турции. Ч. 1. – С. 162-163.

³⁸⁷ Журнал военных действий Черноморского флота в Турецкую кампанию 1828 г. – С. 27-29.

³⁸⁸ Описание действий Черноморского флота в предыдущую войну с Турцией в 1828-1829 гг. – С.Пб. 1850. – С. 54-55, 89.

вала операційніми лініями. Внаслідок цього контакти між Й.Гладким і російськими посадовцями інтенсифікуються³⁸⁹.

Нарешті, як і попереджав ще в листопаді 1827 р. капітан першого рангу Завадовський, лише в кінці березня 1828 р. понтони та плашкоути наплавного мосту доставили до гирла Пруту. Поки відбувався супровід елементів мосту та їх буксирування кораблями флотилії, 10 березня 1828 р. був виданий Указ про включення планів використання Дунайської флотилії в оперативний план Діючої армії. В основу розрахунків лягли відповіді штабу флотилії на поставлені генерал-ад'ютантом Кисельовим запитання. Тобто на найвищому рівні визнавалось, що перший етап кампанії цілком залежить від успішності дій на Дунаї³⁹⁰.

Загалом на весну 1828 р. стратегічні плани кампанії значною мірою були скориговані з обох боків. Російське командування виділяло для Діючої армії в Європі значні сили: частини Другої армії, перш за все 6 і 7-й піхотні корпуси; 2 і 3-й піхотні корпуси зі складу Першої армії, 10-ту піхотну дивізію, 4-й Резервний кавалерійський корпус, Бузьку уланську дивізію, 2-гу Піонерну бригаду. Проте 2 і 3-й піхотні корпуси через затримки в русі взимку та ранні розливи рік, могли прийти в Дунайські князівства лише в червні. Резерв угруповання – Гвардійський корпус, міг приєднатись до Армії лише в серпні. Тому, через заміну частин Польської армії Гвардійським корпусом, перехід кордону відклали до 25 квітня. Чергова затримка була необхідною для досягнення планового нарощування сил. Адже частини Польської армії з Варшави, почавши рух в той же термін, що й батальйони Гвардійського корпусу з Петербургу прибували на Дунай на місяць – півтора швидше. Отримавши наказ про перехід кордону російські війська швидко рушили трьома колонами, намагаючись компенсувати втрачений час. Вже 29 квітня почалась блокада Браїлова 7-им корпусом генерала Воїнова, а 30 квітня – частини генерала Гейсмарна зайняли Бухарест³⁹¹.

Хоч і затриманий, наступ російських військ поставив Османську державу на грань катастрофи. Вона опинилась в стані війни на два фронти в Європі. В цей час ще продовжувались бойові дії в Греції, куди на підтримку грецьким військам висадився французький експедиційний корпус. На грецький фронт за наказом турецького командування Задунайський Кіш направив загін з 600 козаків.

Уряд Туреччини в цій складній ситуації розділювався на два табори. Один з них намагався піти на поступки Росії. До прихильників політики замирення належав і впливовий хранитель Мекки та Медіни Іззет Молла. Але “партія війни” отримала зрозумілу перевагу. При цьому турецькі правлячі кола цілком реально оцінювали небезпеку та чудово орієнтувались в ситуації. Турецький

³⁸⁹ Бачинська О.А. Козацтво в системі Російської та Турецької імперій. – С. 327-328, 336; Маленко А.М. Азовське козацьке військо. – С. 32.

³⁹⁰ Описание действий Черноморского флота. – С. 9-10.

³⁹¹ Бантыш-Каменский Д.М. Биографии российских Генералиссимусов. – С. 64-65.

уряд вважав, що бойові дії російські війська будуть проводити наступними етапами: 1-й – Браїлів – Варна – Тирново, 2-й – Мідія – Андріанополь; 3-й – рейд на Босфор. Тому турецька армія почала бойові дії по плану, розробленому Мехмедом II та його радниками. Г. Мольтке оцінив даний план як повністю відповідний обставині³⁹².

Його вдалій реалізації завадила внутрішня ситуація в країні. Із підготовлених нових регулярних військ на Дунайський театр вдалось виділити лише 6 регулярних батальйонів. Решту регулярних боєздатних військ залишили в околицях Стамбула, з метою підтримання стабільності в столиці, та враховуючи небезпеку висадки морського десанту Чорноморською ескадрою віце-адмірала Месснера. В такій ситуації основні сподівання турецьке командування на Дунаї покладало на місцеві міліційні формування, жителів придунайських міст та іррегулярну кінноту³⁹³.

Зрозуміло, що козацькі загони неодноразово доводивши свою боєздатність, зайняли в цих розрахунках почесне місце. Виходячи з даних обставин стає зрозумілою наполегливість турецької адміністрації, яка відповідно до фірмана Мехмеда II (Мухамеда II) вимагала термінового прибуття козацького контингенту до Сілістрії. Це зіграло на руку Й. Гладкому та прихильникам переходу на бік Росії. Кошовий отаман особисто доправляє двотисячний контингент буткальських козаків у розпорядження паші Сілістрії. Зрозуміло, що в склад загону увійшли найбільш непримирені до Росії курені. Йосип Гладкий повертається в Дунавецьку Січ, мотивуючи такий крок необхідністю збору решти козаків. Судячи з подальших подій, як аргумент, ймовірно використовувалась теза необхідності піклування про долю козацьких чайок та човнів. Провівши Раду зі своїх прихильників, на кількох десятках чайок та човнів близько 1000 козаків та членів їх сімей, з січовими клейнодами, скарбом, похідною церквою вони виходять в море³⁹⁴.

Й.Гладкий обирає досить складну схему переходу на російський бік. Враховуючи військові обставини, він особисто з 11 козаками на човні прибуває на російську заставу. Цей факт характеризує Й.Гладкого як військового фахівця з кращого боку. Дунайська флотилія, розраховуючи на підтримку Чорноморського флоту, змогла виділити для захисту гирл лише 2 канонерські човни та 6 йолів³⁹⁵. Зрозуміло, що в разі несподіваного нападу 600-1000 задунайців на 40-60 чайках і човнах (такі цифри називають різні автори), брандвахта досить легко могла б бути знищена. Для відвоювання гирл Дунаю флотилія

³⁹² Мольтке Г.К. Русско-турецкая кампания в Европейской Турции 1828-1829 гг. – С. 46-48.

³⁹³ Шеремет В.И. Функционирование военных и гражданских институтов Османской империи в условиях войны с Россией 1828-1829 гг. // Восток и новое время. – М. 1991. – С. 202-205.

³⁹⁴ Бачинська О.А. Козацтво в системі Російської та Турецької імперій. – С. 336-337; Маленко Л.М. Азовське козацьке військо. – С. 35.

³⁹⁵ Журнал военных действий Черноморского флота в Турецкую кампанию 1828 г. – С. 27, 43-44.

змушена була б повернути головні сили (23 канонерки та 11 йолів) на очищення гирл. При цьому успіх не гарантувався у зв'язку з перевагою козаків в знанні русел річки, таємних проходів, фарватерів.

У конкретній військовій ситуації перехід не просто частини коша, а козацької флотилії з кошовим отаманом, переважив навіть суспільно-політичний ефект ліквідації Задунайської Січі³⁹⁶. Стає зрозумілою радість Миколи I, який відразу нагородив Й.Гладкого медаллю з власним зображенням, оскільки в конкретній ситуації кожен човен був буквально на вагу золота, а перехід флотилії задунайських козаків означав полегшення навантаження на Дунайську гребну флотилію. Навіть відбувши весь термін обов'язкового карантину в Ізмаїл кількості козаків на 40 чайках і човнах направляються в район фортеці Ісакча³⁹⁷.

Поспіх викликався черговою невдачею. Вкотре природа виступила не на боці росіян. Незвичайно високий рівень води в Дунаї загрожував у черговий раз порушити всі вже уточнені плани кампанії. Майже місяць 30 тис. солдат російської армії, замість стрімкого наступу, змушені мостити п'ятиверстну дамбу через залітні луки до основного русла Дунаю. В умовах розливу глибоко сидячі канонерські човни та йоли не мали змоги підійти до берега. Гребля була готова лише 25 травня, а вже наступного дня до місця переправи прибуло 12 канонерських човнів капітана Завадовського. Вслід за ними 40 козацьких чайок і човнів отамана Гладкого. Форсування Дунаю відбувалось з класичною досконалістю. Використовуючи дані козацької розвідки канонерки вишукувались ланцюгом вздовж головного русла ріки. Потужні морські гармати змітали турецькі укріплення. У той самий час на козацькі чайки завантажився перший ешелон егерів 17 і 19-го егерських полків. В хмарах диму, які затягнули річковий обшир, чайки непомітно висадили 450 егерів на фланзі турецьких укріплень й швидко повернулись за підкріпленням. Після переправи Єгерської бригади настала черга Алексопольського та Кременчуцького піхотних полків під загальним командуванням генерала Бартоломея першого. Флангова атака дозволила швидко зайняти два укріплених табори, захопити шанці з 20-ма гарматами. Доля фортеці Ісакча була вирішена. 28 травня на козацькому човні з Й. Гладким на турецький бік переправився імператор Микола I. Міст через Дунай було наведено 30 травня. У цей самий день, пройшовши неочікуваним турками шляхом, канонерки Дунайської флотилії, користуючись перевагою в артилерії, знищують турецьку флотилію в Мачинському рукаві. Фактично лише за чотири доби Дунай з перешкоди перетворився в надійну операційну лінію російських військ. Цілком заслужено на учасників переправи, перш за все, на моряків флотилії, починався

³⁹⁶ Див.: Бачинська О.А. Козацтво в системі Російської та Турецької імперій. – С. 304-305, 322-325, 336-337, 341-343.

³⁹⁷ Бантыш-Каменский Д.М. Биографии российских Генералиссимусов. – С. 68-69.

щедрий дощ нагород³⁹⁸. Ця блискуча переправа через Дунай багато в чому вирішила долю всієї кампанії. Заслуги Й.Гладкого та козаків-перебіжчиків також належно оцінили по обидва боку фронту. За внесок у форсування Дунаю Й. Гладкий зразу отримав чин полковника, а за правилами театру військових дій – орден Георгія IV ст. Численні нагороди отримали й інші козаки³⁹⁹.

Після падіння Ісакчі зрада кошового отамана й частини козаків стала наочною для турецької влади. Відповідно до своїх традицій, вона віддала наказ про ліквідацію Січі, паралельно відбулась різанина та пограбування населення в її околицях⁴⁰⁰.

У подальшому козаки в складі Дунайської флотилії займалась звичайною козацькою справою: розвідкою, пошуками, налагодженням переправ, транспортуванням вантажів. Але кількість козаків у ній постійно скорочувалась. Лише наступного року російське командування, залучивши більш ранніх перебіжчиків, формує на їх основі піший п'ятитисячний полк для Дунайської флотилії.

За оцінками військових фахівців перехід частини задунайців на бік Росії багато в чому сприяв успіху першого етапу кампанії та заняттю Бабадзької області, яка стала тиловою базою для російських військ. Після відносної невдачі щодо реалізації плану кампанії 1828 р., тут на зимових квартирах розмістились 6 і 7-й піхотний корпуси, в умовах відносної лояльності населення, дезорієнтованого турецькими репресіями⁴⁰¹.

У той самий час ліквідація Дунавецької Січі турецькими руками, хоч і внаслідок продуманої акції російської сторони, значною мірою, вплинула на суспільно-політичну ситуацію та настрої населення в районі нижнього Подунав'я. Зник організаційний центр, який притягував утікачів з українських земель, останній незалежний від Росії залишок Запорозької Січі.

Oleksandr Kuharuk

Zadunays'ki (Trans Danube) Cossacks in the plans of the Russian command in Russia-Turkish war 1828-1829

The article is devoted to examination of factors, which affected development and implementation of plans of the Russian command in Russian-Turkish war 1828-1829. The considerable attention is paid to the place and role of Zadunays'ki (Trans Danube) Zaporozhian Cossacks in these plans.

³⁹⁸ Див.: Описание действий Черноморского флота в предыдущую войну с Турцией в 1828-1829 гг. Отличия за 1828 год.

³⁹⁹ Ваньгш-Каменский Д.М. Биографии российских Генералиссимусов. – С. 69; Маленко А.М. Азовське козацьке військо. – С. 37.

⁴⁰⁰ Бачинська О.А. Козацтво в системі Російської та Турецької імперій. – С. 336; Маленко А.М. Азовське козацьке військо. – С. 35-36.

⁴⁰¹ Епанчин Н. Очерк похода в Европейской Турции. – Т. 2. – С. 7-43.